

Петрик О.М.

УДК 811.161.2'373.2

**ДО ПРОБЛЕМИ СЕМАНТИКИ У ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКАХ
ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Питання про виділення й розмежування основних граматичних класів слів – передусім іменника й дієслова – є одним із центральних у сучасній граматичній теорії. Актуальне воно й у світлі проблеми міжкатегорійного словотвору.

Дві центральні частини мови – іменник і дієслово – найбільшою мірою протиставлені один одному граматичні класи слів, формують ядро речення і становлять важливі складники його структури. Заміна дієслова іменником у складі синтаксеми змінює як саму її структуру, так і семантико-синтаксичний статус. Існування в мові девербативів збільшує її виражальні можливості і є одним із засобів мовної економії.

З огляду на специфічні особливості дериватів актуальним є питання семантики у сфері віддієслівних іменників опредметненої дії (*дали ВЮД. – О.М.*). Крім того, установлення функціональної значущості девербативів як своєрідної перехідної категорії, що перебуває на межі між дієсловом та іменником, має важливе теоретично-пізнавальне й практичне значення.

Перетворення дієслова в похідний ВЮД пов'язане насамперед із заміною дієслівних морфологічних і синтаксичних властивостей морфологічними й синтаксичними властивостями іменника. Проблемним є питання про те, чи відбуваються при цьому зміни в лексичному значенні похідного. Важливим завданням є визначення співвідношень між формально-граматичним і семантичним аспектом мовних одиниць. Тому знову є актуальним питання про семантичне наповнення граматичної категорії частин мови й передусім іменника та дієслова.

У мовознавчій науці термін іменник (ім'я) має „предметну” інтерпретацію. „Ім'я – слово, рідше сполучення слів, що називає, іменує річ або людину..., тоді як дієслово, предикат узагалі – ознаку чи відношення; ...Тільки ім'я перебуває в такому відношенні до позамовного об'єкта, яке є відношенням іменування. Дієслова й узагалі предикатні слова „виражають” відношення між предметами дійсності, не іменуючи цих відношень, тобто своїх об'єктів позначення” [1, с.175]. Отже, можна стверджувати, що ВЮД доповнюють цю функцію, слугуючи *іменуваннями* відповідних *відношень*, представляючи їх самих як *об'єкт* найменування. В україністиці іменник визначають як „частину мови, що виражає предметність...” [2, с.32], „клас слів, що відображає субстанційні об'єкти” [3, с.47], а дієслово – як „частину мови, що має категоріальне значення процесуальної ознаки” [4, с.360;], „основний клас ознакових слів” [3, с.217]. Граматисти наголошують, що введення в дослідницький обіг ВЮД проливає світло на проблему мовної (граматичної) природи „предметності”. На думку В.В.Богданова, „транспозиція пояснює існування категоріальної, а не семантичної предметності в мові, тобто предметності іменників, що позначають не речі, а дії, властивості та відношення. Наявність таких іменників повністю обумовлено функціонально-синтаксичними потребами. Якщо певне слово повинно виконувати функцію актанта, то в ньому обов'язково має бути наявним дещо таке, що хоча б віддалено нагадувало семантичну предметність речових іменників. Так, у силу функціональних потреб виникає фіктивна, чисто категорійна предметність, природа якої впродовж десятиліть була постійною загадкою для граматистів” [5, с.171-172].

У лінгвістичній науці традиційним стало розуміння субстанціальності як самостійності, відокремленості. Наголошуючи на тому, що іменник мислиться як щось самостійне, О.М. Пешковський указував: „Ми не можемо не знати, навіть і в процесі мовлення, що чорноти окремо не існує, з іншого боку, ми все ж таки мислимо її окремо” [6, с.71]. І.І.Ревзін доповнює, що „для іменників того ж кореня, що й дієслово, характерна замкнутість дії чи властивості в собі” [7, с.162].

Багато вчених усвідомлювало субстанціальність як здатність дати стабільний образ плинного. „За допомогою... іменників, – зауважує Г.О.Винокур, – здійснюється називання й розуміння процесів, закріплення явищ, що відбуваються в часі й зникають, і перетворення їх у поняття” [8, с.13].

Субстанціальність, предметність розглядають і як здатність до узагальнення одиничного: „значення предметності є тим семантичним засобом, за допомогою якого з назви одиничного предмета виникає узагальнене позначення цілого класу однорідних предметів чи вираження абстрактного поняття” [9, с.48].

Дехто розуміє „субстанціальність” іменника як здатність бути носієм ознаки [10], [7] та здатність інтегрувати в собі ознакове значення в ролі предикативного. [10, с.153]. Деякі дослідники підкреслюють у зв'язку з цим, що йдеться саме про субстанціальність, а не про „предметність”, заперечуючи цим самим ідею „опредметнення” дії або якості в будь-якому смислі.

Семантичний підхід до основ виділення частин мови має своїх прихильників і критиків. Критика семантичного підходу до частин мови ґрунтується на тому, що частини мови є семантично гетерогенними класами слів. Так, у плані змісту іменники на позначення дії, процесу, стану ближчі до дієслів, ніж до безпосередньо „предметних” субстантивів. Крім того, серед частин мови не існує таких, які б спеціалізувалися на вираженні якогось одного (навіть найузагальненішого) значення, обов'язкового для всього такого морфологічного класу.

Хоча традиційні семантичні концепції частин мови викликають критику, це не заперечує ідеї семантичної класифікації лексики. Йдеться про такі семантичні класи слів, як предикатна й непередикатна лексика. Так, у складі іменників, який є семантично різномірним, крім конкретної, чи *непередикатної*, лексики, яка позначає учасників події (*завод, дерево, Олена, Дніпро, птах*), виділяються так звані *передикатні* іменники на зразок *читання, виїзд, доброта, натхнення, стрілянина*, що позначають ситуації (події) і для яких „сема „речовість” не властива” [3, с.48]. Лексичні значення предикатних іменників

відповідають значенню дієслів або прикметників, а синтаксична функція відповідає функціям актантних членів, тобто непередикатних субстантивів.

Отже, проблема виділення мовних категорій (частин мови), визначення сутності категоріальних значень частин мови, підстав їх виділення й на сьогодні залишається актуальною, розв'язується вона в межах різних концепцій і наукових парадигм. Ю.С. Степанов відмітив, що в межах філософських проблем мови дослідники постійно повертаються до раніше залишених питань, насамперед до семантики, доповнюючи і збагачуючи її ідеями, отриманими у сфері „предикатної” та „егоцентричної” парадигм [11, с.255].

Стало очевидним, що частини мови, зокрема іменники та дієслова, розрізняються не тільки семантично й / або синтаксично й морфологічно (формальні маркери вважають семантично мотивованими). Визнано, що семантичні відмінності між ВІОД й вихідними дієсловами не можуть полягати в зображенні різних явищ зовнішнього світу; їхній лексичний (референтний) зміст тотожний: ВІОД і дієслова позначають у зовнішньому світі „одне й те ж” (дія, процес, стан). Відмінність імені й дієслова, на думку О.О.Потебні, повинна бути не в змісті, а в *способі* його репрезентації.

Процесуальним назвам на зразок *відвідини, рубка, старіння, розквіт, торохнява, хід, метушня, журба* надано іменне, а не дієслівне значення, тому можна відмітити, що похідні деривати репрезентують позначуване так, як концептуалізуються типові фізичні об'єкти (предметні сутності). Так, якщо з „предметними” іменниками пов'язується уявлення про конкретний об'єкт, що має чіткі просторові межі й відносно стабільний тривалий час у своїх сутностях, то ВІОД саме так представляють дійсність: вони зображають дію (дію, процес, стан) як кількісно ціле (навіть до її здійснення), поза часом його протікання (пор.: *кохає – кохав – кохатиме // кохання; пише – писав – писатиме // писанина; відходить – відходить // відхід*), локалізовану у світі безпосередньо, таку, що включає роздільну й сукупну кількість подібно іншим одиницям (*гра – ігри, жаль – жалі*; пор.: *Це були для нього справжні вихідні дні від домашньої гризоти (Хижняк), але: Його не гризе й сумління. Бо звір не має совісті, а бандит не знає гризот (Смолич)*); здатні в мовленні позначати конкретного представника свого класу так, як і типові „предметні” іменники (за допомогою показників детермінації) (пор.: *цей зошит / цей прихід; намисто*, про яке я мріяла / *кохання*, про яке я мріяла).

Отже, ВІОД, як і типові „предметні” іменники, позначають „об'єкти” не просто як обмежену в просторі частину навколишнього світу, а як певного „носія набору властивостей” у просторі світосприйняття. Якщо в „предметних” іменників набір властивостей має свого матеріального носія, то для ВІОД у докільлі серед реалій немає постійних „претендентів” – носіїв виділених свідомістю з континууму реальності ознак і властивостей об'єктів.

Указані способи концептуалізації зближують ВІОД з класом іменників. У той же час є риси схожості з дієслівним класом: на відміну від „предметних” іменників, вони, як і дієслова, позначають „нездійснені” властивості. Розрізняє ВІОД і дієслова те, що перші позначають, як типові „предметні” іменники, *стабільні* сукупності властивостей, а дієслівні предикати – *динамічні* властивості (дії, процеси, у деякому розумінні й стани). Отже, ВІОД суміщають в одному мовному знакові властивості концептуальних структур дієслів та іменників.

Можна стверджувати, що ВІОД не просто відображають семантику твірного дієслова і через неї світ дійсності, а моделюють дійсність, репрезентують її в певному заломленні. Тому значущість ВІОД полягає не тільки в тому, наскільки адекватно вони відображають ситуацію, вихідним позначенням якої є мотивувальне дієслово (це лише одна з мовних функцій девербативів як номіналізації висловлювання в тексті). Значущість ВІОД полягає в тому „образі” дійсності, який вони створюють. Похідні виступають у ролі учасників ситуації в актантній позиції подібно до „предметних” іменників. Цю роль визначає їм сама актантна позиція, пор.: *Тонесеньке дзижчання звичайно починалось зокола, а потім залазило всередину і несподівано некло болочим уколом (Багрянний); То вартовому ввижається зрада чи втеча, і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє наванману у метушливі тіні смерек і стовпів (Багрянний); Спрага і втома і їм теж відбила охоту до розмови (Багрянний)* і т. ін.

Отже, ВІОД, наслідуючи семантику базового дієслова й відображаючи сутнісні властивості предикатів, репрезентують їх так, як номіналізують об'єкти „предметні” іменники.

Особливості семантики ВІОД визначають їхні граматичні властивості й місце в системі частин мови. Вони мають граматичні значення іменників, морфемний склад, притаманний для цієї ж частини мови, виконують синтаксичні функції іменників, але в них специфічне категоріальне значення й обумовлена ним валентність.

Мовна семантика ВІОД („опредметнена дія”, „дія у вигляді предмета”) синкретична: у їхньому категоріальному значенні інтегровані два основних компоненти: предметність і процесуальність. Предметний компонент у семантиці ВІОД обумовлює їхню сполучуваність з узгоджуваними формами прикметників (*важкий політ, швидко старіння, повторна обробка, погана турбота*), і порядкових зокрема (*другий заїзд, перші відвідини, третє перевтілення*), займенників (*моя втома, цей прихід, якийсь брязкіт*), а дієслівний компонент програмує керовану форму залежного слова (*переправа через річку, розпилювання дерева, розклад речовини, заїзд учасників*). Отже, „синкретичний характер категоріального значення віддієслівних іменників обумовлює їхню подвійну поширеність: ліву й праву інтенції” [12, с.38]. У межах граматичного класу діють доцентрові сили, завдяки яким периферійні елементи рухаються до центру. Саме в результаті цього у сфері ВІОД не припиняється процес опредметнення, коли назви опредметнених дій, процесів, станів починають позначати чисто предметні поняття та уявлення: місце

(прохід 1 // прохід 2, переправа 1 // переправа 2), результат (виграш 1 // виграш 2, зібрання 1 // зібрання 4), ; знаряддя (затиск 1 // затиск 2, злив 1 // злив 2), суб'єкт (охорона 1 // охорона 2, обслуга 3 // обслуга 1), об'єкт (висів 1 // висів 2; переказ 1 // переказ 5), кількість (збір 1 // збір 4, вивіз 1 // вивіз 2), час (возовиця 2 // возовиця 1, служба 1 // служба 3), спосіб (засіл 1 // засіл 2, хід 1 // хід 3), пор.: Цілий вечір з нудьги дивилася на дівочьке **гульбище** – і од дітей одбилася і дівчатам нерівня (Горд.) – опредметнена дія // Вузьке **гульбище**, оточене ніжною дерев'яною огорожею, відрізняло дзвіницю від немічної церкви (Стельмах) – місце дії; – Ти принеси нам, що там маєш доброго випити та й закусити... – Я зараз! Я зараз принесу децю для **підкріплення** (Франко) – опредметнена дія // Гімназисти спокійно підійшли ззаду – їх прийняли за **підкріплення** – і розстріляли всю групу (Качуровський) – суб'єкт дії; Клекотом голосів відповідала громада... Кричали піщанському чоловікові для **переказу** всяку всячину – і важливі глибокодумні поради і жартівливі побажання (Головка) – опредметнена дія // Її син, її улюбленець Олександр, чекав грошового **переказу** на суму в сто карбованців (Шиян) – об'єкт дії; Через три дні починаємо **жнива**, – визначив [Климчук] спокійно, по-хазяйському (Качуровський) – опредметнена дія // **Одного разу**, саме в **жнива**, коли всі з дому позабиралися в поле, бідний Мурко ходив **голдний по подвір'ю** (Франко) – час дії.

ВІОД, які вийшли з дієслова й зберегли частково його граматичні ознаки й саме значення дії, є внутрішньо суперечливим підкласом іменника. Вони займають проміжний стан між іменником та дієсловом. Граматична предметність ВІОД стає передумовою їхньої семантичної еволюції в бік лексичного опредметнення. Похідний девербатив намагається подолати конфлікт між іменниковим граматичним оформленням та дієслівним змістом, наслідком чого є утворення вторинних предметних значень.

Отже, ВІОД виходить далеко за межі субстанціальності в класичному розумінні цього терміна.

Співвідношення семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак у тих чи тих категоріях слів є різним у різних підкласах частин мови. Так, у конкретних іменниках ці диференційні ознаки узгоджуються, тобто предметному значенню відповідають і граматичні й синтаксичні функції; в абстрактних іменниках вони вступають у протиріччя, унаслідок чого порушується рівновага; значення дії, процесу, стану, виражене цими іменниками, суперечить категоріальному значенню предметності, але підпорядковується йому, отримуючи морфологічні форми „предметного” іменника, точніше стає „опредметненим” найменуванням усе ж таки дії, процесу, стану. ВІОД є утворенням „гібридного” характеру” [13, с.126].

Відмінності ВІОД та дієслова полягають не у відображенні різних явищ позамовної дійсності чи семантиці, – відміна в *способах* зображення дійсності в тих чи тих формах мови.

Отже, висунуті дослідниками ідеї в межах теорії транспозиції, беззаперечно, виявилися плідними і для семантики, і для словотвору, і для синтаксису.

Джерела та література:

1. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
4. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенко. – 3-тє вид., доп. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
5. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
6. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
7. Ревзин И. И. Структура языка как моделирующей системы / И. И. Ревзин. – М. : Наука, 1978. – 287 с.
8. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды МИИФЛИ. – 1939. – Т. 5. – С. 3-54.
9. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
10. Эсперсен О. Философия грамматики / О. Эсперсен. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
11. Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве языка : Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов; отв. ред. В. П. Нерознак; АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1985. – 335 с.
12. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи в современном русском языке / В. В. Бабайцева // Филологические науки. – 1983. – № 5. – С. 35-42.
13. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.